

Kartans prakt och praktik i historien och idag

av Ulf Jansson & Bo Lundström

Detta nummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* handlar om kartor och planer och deras användning inom forskningen. Författare från olika vetenskapliga discipliner ger oss i tidskriftens artiklar skilda aspekter och perspektiv på kartan.

Vad är en karta?

Ordet karta kommer från det latinska *charta* som betydde pappersblad, brev och som övertagits av det grekiska *χάρτης* (*chartes*), som betyder papyrusblad och är troligen ursprungligen ett egyptiskt begrepp. Det var alltså namnet på materialet som fick en förändrad betydelse. En vanlig användning av ordet karta var i svenskan dock långt fram i tiden just papperslapp eller papperssida med en förteckning över något, en betydelse som motsvarar medeltidslatinets *charta*, papper eller dokument. Än idag kan man säga "en karta frimärken" utan att det har något att göra med en geografisk avritning. Ordledet kort i sjökort som är belagt redan på 1500-talets slut i svenskan, troligen innan ordet karta, har samma ursprung, jämför med det engelska *card* och *chart*.¹

Det har gjorts många försök att definiera vad en karta är. En vanlig definition är att: *kartan är en tvådimensionell symboliserad avbildning av verkligheten*. Inte sällan har man tillägget att det skall vara en plan redovisning av det krökta jordklotet, ha en skala och en bestämd projektion.

Kartorna i Sverige

Sveriges kartläggning tog fart på 1600-talet även om landet finns med på äldre översiktliga kartor. Under de kommande århundradena gjordes en stor mängd storskaliga, dvs. detaljerade kartor.

Dessa skapades för att skaffa sig en bild av landet och att genomföra de olika skiftena under 1700- och 1800-talet, vilka kom att förändra det svenska landskapet. I princip alla svenska byar och de flesta gårdar har en eller flera historiska storskaliga kartor, en källa som använts inom bebyggelsehistorisk forskning under större delen av 1900-talet.²

Redan från början på 1600-talet gjordes också mer småskaliga, översiktliga eller geografiska kartor. Dessa producerades både inom lantmäteriet och inom den militära organisationen. Från lantmäteriet bröts den ekonomiska kartläggningen ut till det på 1800-talets mitt skapade Rikets ekonomiska kartverk (REK). I viss utsträckning var det två konkurrerande kartproducenter som inte utbytte så mycket information, ett förhållande som fick en vettig lösning först när Rikets allmänna kartverk (RAK) skapades år 1871 genom en sammanslagning av Generalstabens Topografiska avdelningen och REK. Civila respektive militära krav på kartor kom dock att prägla framtagningen av småskaliga kartor även under 1900-talet inom RAK och från 1974 inom Lantmäteriverket/Lantmäteriet. Småskaliga kartor med mer specifik användning har också tagits fram av andra statliga organisationer såsom Sveriges geologiska undersökning (SGU), Sjöfartsverket med flera.³

Arkiv

I arkiven förvaras inte bara skriftliga dokument. Också fotografier, byggnadsritningar, stadsplaner och inte minst kartor utgör i många fall en betydande del av bestånden. Eftersom detta nummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* handlar om kartor, kan det vara på sin plats att kortfattat beskriva de kartsamlingar, som förvaras i de två institutio-

FIGUR 1. Den första systematiskt utförda topografiska kartläggningen av det nuvarande Sverige är den Skånska rekognosceringskartan. Den framställdes av rent militära skäl under tiden 1812–1820 av en stab officerare knutna till Fältmättningsbrigaden. Rekognosceringskartan, som omfattar praktiskt taget hela Skåne, renritades i svart med brunt för vägar, blått för vatten och en rosa nyans för stadsområden. Terrängens lutning och nivåskillnader ritades med olika grova streck och med fasta lutningsgrader. Kartan kom dock aldrig att tryckas, men i Krigsarkivet förvaras konceptkartorna. Längre förblev också den Skånska rekognosceringskartan bortglömd. Men sedan 1986 finns ett faksimiltryck, utgivet av Lantmäteriet. Skalan har förminskats från originalkoncepten 1:20 000 till 1:30 000. Tryckningen har dessutom skett i endast två färger, svart och blått. Här ses kartbladet III Ö 208. FOTO: Bertil Olofsson, Krigsarkivet.

ner där kartsamlingarna har en särskilt framträdande plats: Krigsarkivet i Stockholm och inom Lantmäteriet. Givetvis finns betydande samlingar av kartor också i andra institutioner, som i stads- och landsarkiv, kommunarkiv och byggnadsnämndernas arkiv. Stora kartsamlingar förvaras också i Riksarkivet, Kungl. Biblioteket och Uppsala universitetsbibliotek, men dessa är mer slumpmässigt ihopbragta och saknar alltså den enhetlighet som är så utmärkande för Krigsarkivets och Lantmäteriets kartsamlingar.

Krigsarkivet

Det är inte förvånande att just militära arkiv förvarar omfattande samlingar av kartor och ritningar. De militära systemen var under lång tid bland de största producenterna av sådant material, ett förhållande som inte minst gällt för Sverige och Krigsarkivet. Tillsammans med ritningar omfattar Krigsarkivets kartsamlingar närmare en miljon objekt, där särskilt bör framhållas de stora bestånden av handritade kartor från 1600-talet fram till 1800-talet. Även om de flesta kartor och planer i Krigs-

arkivet av naturliga skäl visar händelser, gränsområden, städer och liknande av militärt intresse, finns också många civila kartor och planer. Således kan nämnas att Krigsarkivet förvarar en stor samling tryckta stadsplaner över många svenska städer – även de utan direkt militärstrategiskt intresse – liksom moderna tryckta kartor från praktiskt taget hela världen.

Det finns tre huvudförklaringar till varför Krigsarkivets kartsamlingar är så betydelsefulla och omfattande. För det första fick Sverige med början på 1620-talet en effektiv central förvaltning med en strikt uppdelning av uppgifter. Ansvaret för den militära karteringen föll på Fortifikationen, som även fick i uppgift att insamla och centralt förvara de producerade kartorna.

För det andra deltog Sverige i flera krig inom och utom landets gränser, sista gången 1814. För detta behövdes fullgoda kartor och planer – både inför fälttågen och som dokumentation i efterhand – och produktionen av detta material blev därför mycket stor. Detta är också en orsak till att en stor del av kartsamlingarna i Krigsarkivet innehåller material över områden utanför det dåtida och nutida Sverige.

Den tredje förklaringen – vilket gör både Krigsarkivets och Lantmäteriets kartsamlingar betydande också i ett internationellt perspektiv – är att Sverige har haft en lång fredsperiod som tog sin början efter 1814. De svenska samlingarna har inte skingrats eller förstörts av krigshandlingar, vilket dessvärre inte varit ovanligt i andra länder.

Redan vid Krigsarkivets tillkomst 1805 var syftet att det där skulle förvaras en stor och betydande kartsamling. I första hand skulle samlingen utgöra underlag för Fältmätningsskårens verksamhet. Men därutöver önskade man också skapa ett centralt kartarkiv. Redan från början bedrevs därför ett omfattande kartinsamlingsarbete från både militärt och civilt håll. Kartorna ordnades i samlingsform, utan hänsyn till proveniens eller utförande. Detta system är ännu idag ett utmärkande drag, även om kartor givetvis också kan finnas i traditionella arkiv. De viktigaste kartsamlingarna tillkom tidigt och finns alljämt kvar i tämligen ursprungligt skick. I tur och ordning är det följande sex: svenska och utländska topografiska kartor, svenska och utländska stads- och fästningsplaner och krigsplaner (idag uppdelade

i samlingarna Sveriges krig respektive Utländska krigsplaner). Vid sidan av dessa samlingar tillkom tidigt också de finska samlingarna, där särskilt kan nämnas Finska rekognosceringsverket. Vidare bör även de handritade in- och utländska sjökorten, som på 1950-talet deponerades av Sjökarteverket i Krigsarkivet framhållas.⁴

Men som redan har antytts: alla kartor är inte gamla och heller inte handritade. Under en följd av år kom exempelvis regelbundna leveranser av nyproducerade tryckta kartor till Krigsarkivet genom Rikets allmänna kartverks försorg. Dessa ingår numera i den så kallade moderna kartsamlingen.

År 2000 påbörjades skanning och komplettering av den säkerhetsfilmning av de viktigaste kart- och ritningsbestånden, som påbörjades redan 1967 och som sedan dess pågått med vissa avbrott. Förutom att en samling säkerhetskopior byggs upp, är det nu möjligt att förse forskare med goda och fullskaliga kopior av kartor och ritningar, vilka kan framställas på såväl DVD- som CD-skivor. Den nya tekniken har också underlättat arbetet med transport av kartor till utställningar. Numera skickas ofta, men långt ifrån alltid, originallika färgkopior, som framställs i Krigsarkivet. Men den nya tekniken till trots används fortfarande de gamla kartförteckningarna, där de äldsta upprättades redan under 1800-talets första hälft.

Lantmäteriet

Om Fortifikationen fick uppdraget att ansvara för den militära karteringen, blev det Lantmäteriet som fick motsvarande ansvar för den civila. Och i likhet med Fortifikationen fick också Lantmäteriet i uppgift att samla in och centralt förvara de producerade kartorna. Redan från Lantmäteriets grundande på 1620-talet påbörjades en geometrisk (detaljerad) kartläggning av gårdar, byar, städer med tillhörande marker, i allmänhet upprättade i skala 1:4000.⁵ Från mitten av 1600-talet fortsatte lantmätarna med större geografiska, närmast översiktliga karteringar. Nu började socknar och häradar, landskap och landsdelar, kuster och öar, vattendrag och vägar att karteras. Den storskaliga karteringen bedrevs i olika syften, bland annat för skattläggning, utredning av ägotvister och skiften. Så småningom kom tyngdpunkten att föras över

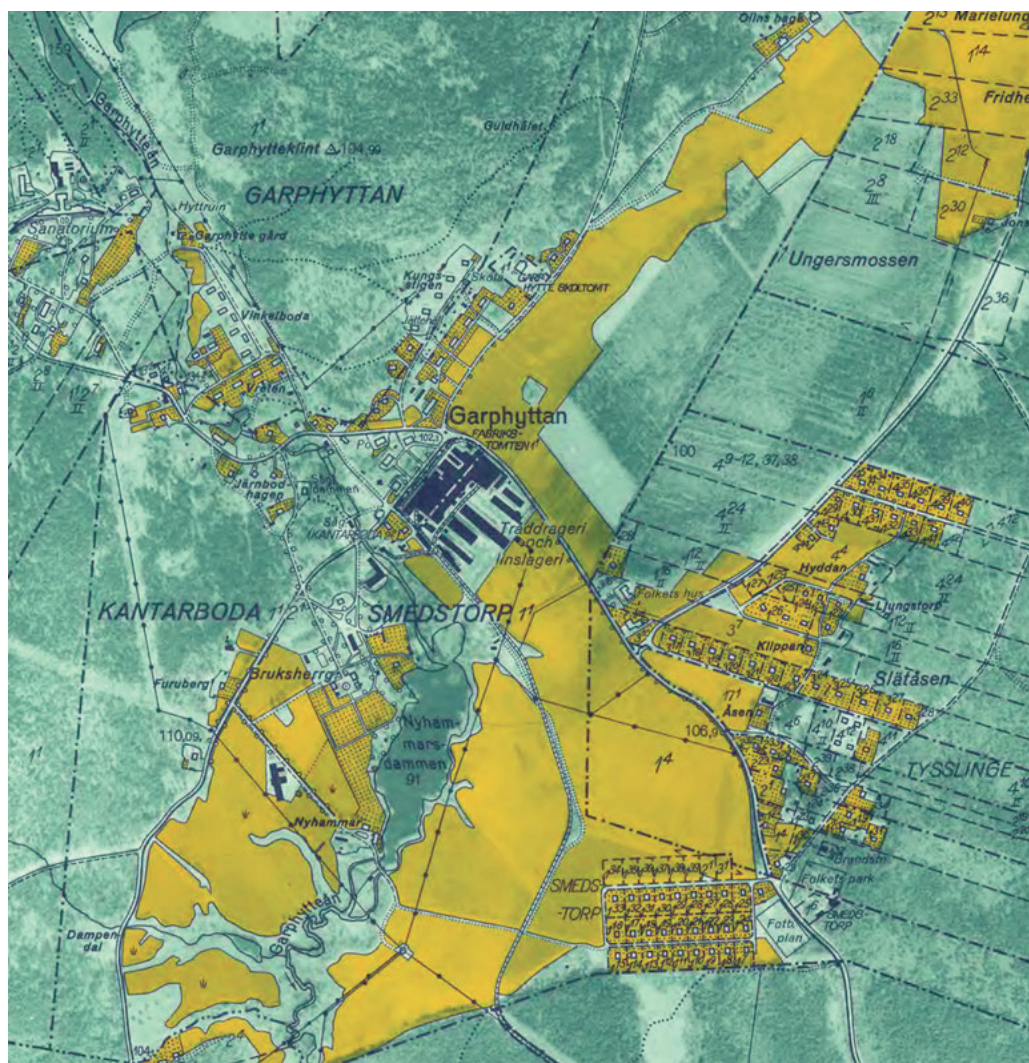
på jordbruket, särskilt genom de stora skiftesreformerna på 1700- och 1800-talen: storskiftet, enskiftet och laga skiftet.

Lantmäteriets så kallade länsarkiv förvarar idag närmare en miljon olika kartor, medan det centrala arkivet vid Lantmäteriet i Gävle har kartor med rikstäckning, vilka uppgår till totalt omkring 300 000. Lantmäterimyndigheternas arkiv omfattar både de kommunala och de statliga lantmäterimyndigheternas förrättningsarkiv, med bland

annat kartor från storskiftet, laga skiftet samt från många andra lantmäteriförrättningar. Lantmäteristyrelsens centrala arkiv innehåller läns- och landskapskartor, sockenkartor och stadskartor, geometriska jordeböcker, vägkartor och renovationer av lantmäteristyrelsernas skifteskartor och andra förrättningar.

De äldre lantmäterikartorna är storskaliga. Olika instruktioner har normerat deras utförande från skalor, vad som skulle redovisas till färgsätt-

FIGUR 2. De kvadratiske ekonomiska kartorna i skala 1:10 000 som producerades från Andra Världskriget av Rikets allmänna kartverk och senare Lantmäteriverket är en mycket bra källa för att studera bebyggelsen. Att använda flygbilder gjorde att karteringen underlättades, jämfört med tidigare kartor, men fältarbetet var fortfarande omfattande för dessa kartor och man kan se stigar och småvägar i skogen. Detta är ett utsnitt av kartbladet 10F 5a Garphyttan som gavs ut 1956. Flygfotografierna som ligger som en fotomosaik i grunden är gjorda 1945 och 1953. I kartbilden kan vi se industribyggnader, en bruksherrgård, ett sanatorium samt bostäder av skilda slag.

ningen. I många fall är de – i likhet med de militära kartorna – individuellt utformade. Till kartan hör vanligen också en skriftlig beskrivning med bland annat uppgifter om jordägare och arealer. Dessa storskaliga lantmäterikartor är idag en av de viktigaste källorna vid lokal- och agrarhistorisk forskning.⁶

Till Lantmäteriets kartsamlingar hör också Rikets allmänna kartverks arkiv, som omfattar ekonomiska kartan, generalstabskartan och den häradsekonomiska kartan. Dessa kartor är dock, till skillnad från övriga lantmäterikartor, småskaliga.

Under andra halvåret 2008 kommer Lantmäteriets äldre centrala arkiv att överföras till Riksarkivet. Det handlar om Lantmäteristyrelsens kartarkiv, Rikets allmänna kartverks arkiv och Statens lantmäteriverks arkiv (fram till 1995). Riksarkivets kartsamling kommer därmed att få ett betydande och viktigt tillskott.

Det finns således två viktiga likheter mellan Krigsarkivets och Lantmäteriets kartsamlingar: det är två samhällssektorer, den militära och den civila, som drivit på och ansvarat för karteringsverksamheten. Men där upphör också likheterna. En väsentlig skillnad är kartornas utseende. Lantmäteriförrättningar krävde mer detaljerade kartor än krigsplanläggning. De civila kartorna är därför ritade i betydligt större skala än de militära. Ytterligare skillnader är att det i Krigsarkivet förvaras många stadskartor, inte minst över militärt intressanta städer, liksom sjökort och att ett stort antal kartor visar områden utanför dagens Sverige.

Digitala arkiv

Lantmäteriet och Krigsarkivet påbörjade ungefär samtidigt att skanna de äldre kartbestånden. Huvudsyftet var att göra de unika kartorna tillgängliga digitalt genom Internet, samtidigt som man naturligtvis också fick tillgång till fullgoda säkerhetskopior och kunde därmed skydda originalen från förslitning. Idag finns de viktigaste kart- och ritningssamlingarna utlagda på Krigsarkivets hemsida (<http://www.statensarkiv.se/krigsarkivet>), liksom de viktigaste kartförteckningarna. Även del 9 av Krigsarkivets bestandsöversikt, som helt är ägnad kart-, ritnings- och fotografisamlingarna, finns tillgänglig via Internet. Lantmäteriets skilda typer av skannade kartor både från de centrala arkiven

och från länens arkiv finns tillgängliga från Lantmäteriets hemsida (<http://www.lantmateriet.se>) I sammanhanget bör även nämnas att det sedan 2001 pågår på uppdrag av Vitterhetsakademien ett arbete för att skapa en nationalutgåva av de svenska äldre geometriska kartorna. Projektet sker i samarbete mellan Språk- och folkminnesinstitutet, Lantmäteriet och Riksarkivet (<http://www.statensarkiv.se>).

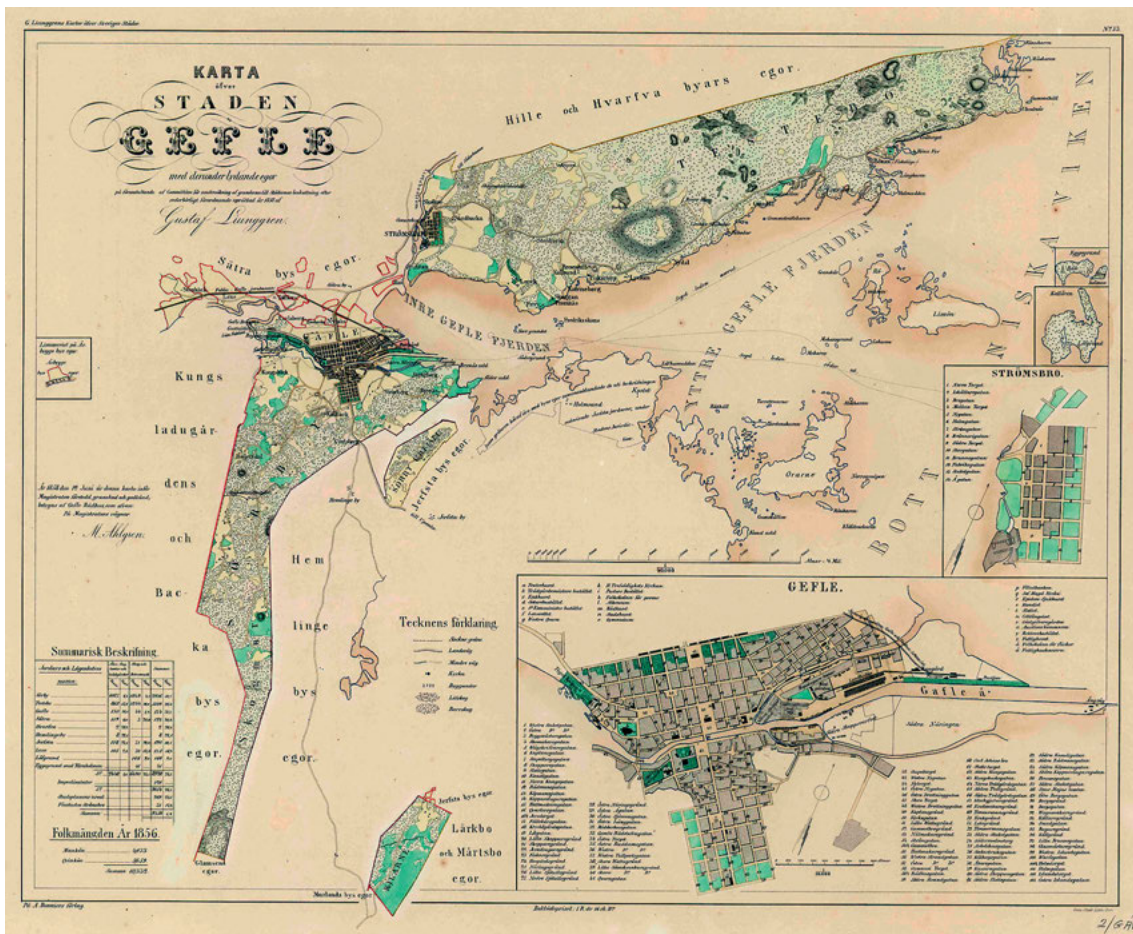
Det är inte svårt att se fördelarna med digitaliseringen. Såväl Krigsarkivets som Lantmäteriets kartbestånd, med deras register och förteckningar, är numera betydligt mer lättillgängliga än tidigare, samtidigt som de blivit mer kända också utanför kretsen av professionella forskare. Men det är inte bara för att göra kartbestånden mer synliga som digitaliseringen syftar till. En tanke är också att forskarna ska kunna sitta framför en dator, på arkivinstitutionen eller hemma, och studera kartor och genom ett beställningsförfarande mot betalning kunna få kopior i den storlek som önskas.

Men det finns problem med den nya tekniken. Några procent av filerna blir i regel oläsliga och måste skannas om, även om givetvis förbättringar kontinuerligt sker. Härtill kommer en aspekt av annat slag, som mera sällan nämns: känslan av att arbeta med ett original går förlorat genom den nya tekniken. Ur forskningssynpunkt innebär digitaliserade kopior dessutom att det blir svårt att tillämpa den traditionella källkritiken. Och om inte hela materialet skannas, något som både är arbetskrävande och kostsamt, sker det dessutom en styrning av forskningen till den lättåtkomligare delen, medan den andra, icke skannade delen lätt kan glömmas bort.

Tolka kartor

Man brukar säga att man skall tolka kartor. Det låter som om de var ett annat språk och i viss utsträckning kan man säga att kartorna har ett eget språk. Ett språk som måste förstås och avkodas för att man skall kunna analysera det. Tolkningen blir naturligtvis svårare ju äldre kartan är.

Det finns många olika sorters kartor som omger oss i samhället. Kartor som kan betecknas som referenskartor som exempelvis de officiella kartorna som redovisar ett förhållande, helt enkelt var olika företeelser finns. En annan typ av

FIGUR 3. Under 1800-talet började det i större omfattning förekomma tryckta kartor över Sveriges städer. En kartsvit som brukar kallas Ljunggrens atlas täcker alla städer under mitten av 1800-talet. Det var i samband med utredningen Kommittén för undersökning af grunderna till städernas beskattning som Gustaf Ljunggren gjorde dessa stadskartor. På kartan över Gävle från 1858 kan man se hela stadens område med tillhörande åkrar, ängar och skog. Tätorterna inom Gävle finns redovisade i mer storskaliga kartor. På kartan finns även en del uppgifter om areal och folkmängd samt i fallet med Gävle även gatunamn.

karta är tematiska kartor som redovisar en viss företeelse. Det kan vara kartor som visar Sveriges folkmängd, flöden av varor, spridningen av tusilago eller något helt annat. Fokus i dessa kartor är helt enkelt en eller ett par specifika företeelser. Man får en oöverträffad direkt bild av regionala skillnader, som en tabell sällan kan ge. Kartor är en effektiv metod att presentera olika former av statistik, och precis som vanlig statistik så går det att vinkla förhållanden i både en referenskarta och en tematisk karta. Man kan göra det genom färgval, urval av objekt, klassindelning av statistiken med mera. Genom århundraden har mängder av politiska kartor eller rena propagandakartor pre-

senterats. Kartan är aldrig neutral utan kartografen har ett bakomliggande syfte med sin karta. Även en karta utan dold agenda kan komma att påverka oss mer än vi tror.⁷

Kartor har gjorts av olika anledningar. En primär uppgift var att registrera olika företeelser – att kartlägga ett område. Inte sällan är också kartor planer, det vill säga de visar hur förhållandena skall bli i framtiden. Det blev emellertid inte alltid genomfört på det sätt som planen var tänkt.⁸ Många kartor, exempelvis skifteskartorna, kan betraktas som ett mellanting, där vissa företeelser finns medan andra återstår att förverkliga. Många gånger kan det vara svårt att omedelbart

på en karta se vad som är genomfört respektive planerat.

Kartorna som behandlas i detta nummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* är från 1600-talet till idag, men även framtidens möjligheter för studier av bebyggelsehistoria behandlas. Artiklarna belyser historisk och modern användning av kartor både på landsbygden och i städer. En fråga som tas upp är bland annat hur man kan studera medeltidens bebyggelse med hjälp av kartor. Den svenska stormaktstidens omfattande kartering av landet blir också belyst i ett flertal artiklar. Man kan vidare läsa om de skånska pionjärerna i de omvälvande jordreformerna som genomfördes på 1700- och 1800-talen. Stadskartor av olika slag kommer att behandlas – stadsplaner allt sedan 1600-talet till idag har varit styrande för utformningen av ny bebyggelse. En viktig fråga som också kommer att beröras är hur svenska historiska kartor är och kommer att vara tillgängliga för forskningen i framtiden.

Man kan uppleva att kartan genomgår något av en renässans idag. Det har skrivits en rad populärvetenskapliga arbeten kring kartors historia. Gerard Mercator, mannen bakom en av de mest revolutionerande och omdiskuterade projektionerna, har exempelvis på senare tid fått inte mindre än två biografier.⁹ Inom konsten har kartor kommit att användas allt mer enligt flera bedömare.¹⁰ Vidare har man i svenska kulturtidskrifter tagit upp kartor till behandling den senaste tiden.¹¹ Kartor, särskilt äldre, är också populära att ge ut i storformatsböcker närmast avsedda för kaffebordet. Boken *Sveriges sjökartor* som sammanställts av Anders Hedin, består i huvudsak av reproduktioner av sjökort från 1500-talet och framåt och är ett riktigt tungt praktverk och påstås vara den största svenska bok som getts ut i modern tid.¹²

Vi lever i en visuell värld omgivna av bilder och delvis beror säkerligen den ökade förekomsten av och intresset för kartor och rumslig information på den tekniska utvecklingen. Kartan har blivit närvarande på ett mer påtagligt sätt. GIS-program för att hantera digitala kartor, som för ett tiotal år sedan endast användes av experter, har nu blivit mer användarvänliga och fått stor spridning inom både myndigheter och i forskarvärlden. I var och varannan bil kan man numera se digitala kartor i GPS:er som hjälper oss med navigeringen. Vi kan

också leta reda på vänners hus på olika kartsökmotorer eller på virtuella glober på Internet. Kartor kan generellt presenteras över Internet på helt nya sätt och göras mer tillgängliga än tidigare, då vi inte sällan var tvungna att ta oss till speciella kartarkiv för att studera en flygbild, en modern topografisk karta eller en handritad historisk plan.

Teoretiska perspektiv

Insikten att kartan inte kan ses som en objektiv representation av verkligheten har också kommit att få flera teoretiska strömningar att se närmare på kartan. Den har alltmer även kommit att spela en roll i teoretisk humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning. En av förgrundfigurerna inom kritisk kartografi var J. B. Harley som just såg att kartan var en subjektiv representation och måste tolkas som sådan, även Denis Wood med flera har påpekat detta.¹³ En av de mer namnkunniga geograferna i Sverige är Gunnar Olsson som genom åren fördjupat diskussionen kring kartografi och vår förståelse av omvärlden. Hans bok *Abysmal: a critique of cartographic reason* sammanfattar många av Olssons tankar kring detta. *Lennart Tonell* har läst den och ger i detta nummer av *Bebyggelsehistorisk tidskrift* en översikt kring innehållet i denna spännande bok.¹⁴

1600-talets kartor

– prakt, makt och praktik

1600-talets kartor brukar förknippas med den storskaliga karteringen som genomfördes av en stor mängd gårdar, byar och städer i det dåvarande svenska riket. Dessa kartor är relativt välkända och värdefulla som goda källor för att studera bebyggelsen i Sverige och används i flera artiklar i detta nummer. Det finns dock andra typer av kartor som producerats i landet som inte är så välkända. Den största exportnäringen var bergshandlingen och att med vanlig lantmåteriteknik kartera hammare, hyttor och gruvor ovan jord var mötte inga större problem. Gruvor under jord var dock en helt annan sak. Man kan hävda att gruvkartor är en helt egen typ av kartering, både rent tekniskt hur man genomförde mätningen och hur man var tvungen att representera gruvor på ett plant papper. *Ulla Ehrensverd* tar i sin

artikel upp de mycket ovanliga gruvkartorna som skapades i Sverige. De hade förebilder på kontinenten, men kom att genomföras på ett speciellt sätt här.

1600-talets kartor var dock inte enbart kartor som användes praktiskt för att beräkna en areal eller kunna utvinna malm. *Björn Gäfvert* ägnar i artikeln ”Stormaktstidens kartor – prakt eller praktik” uppmärksamhet åt att kartor inte enbart framställdes av geografiska nyttobehov utan att de även har en historia som praktverk. Många av de tidiga europeiska kartorna som gjordes under renässansen var gjorda åt furstar och kungar och var konstnärligt utsmyckade. Utgångspunkten för Gäfverts artikel är det bestånd av 1600-talskartor som finns i Krigsarkivet.

Landsbygdens omformning

En av de stora förändringarna i det svenska landskapet var de skiftesreformer som genomfördes i Sverige med början på mitten av 1700-talet. Kartorna spelade där naturligtvis en viktig roll. Den första jordreformen, eller skiftet, var storskiftet, vilket följdes av enskifte och laga skifte under 1800-talet. Ägoförhållanden och bebyggelsestrukturen hade genom dessa lantmäteriförrättningar förändrats radikalt. *Henrik Svensson* beskriver i sin artikel hur det tidiga enskiftet spreds i Skåne. Man har länge uppmärksammat Rutger Mackleans pionjärroll som genomförare av ett radikalt storskifte, det första enskiftet. Han kunde som godsägare till Svaneholm och kringliggande byar enväldigt genomföra förändringarna. Men hur är det med områdena utanför hans domäner? Svensson gör en genomgång av en stor mängd kartor och skiftesakter för att se spridningen och vilka som genomförde de första enskiftena i Skåne.

Den planerade staden

Till de svenska städerna hörde ofta ganska stora markområden som kallas för stadsjordar. De medeltida stadsgrundningarna var beroende av att mark kunde göras tillgängligt för städernas befolkning. Denna process presenteras av *Johan Berg* i denna volym för ett antal städer i östra Sverige. Man kan genom kartstudier fördjupa kunskapen om städernas tidiga historia och den

landsbygd som fanns där innan grundläggningen. Grundfrågan är hur kunde den nya företeelsen städer få plats i en existerande struktur av markäggande?

Kartor och planer har använts sedan århundraden i planeringen av städer, men från 1800-talets slut, i takt med urbaniseringen, tilltog regelverket kring upprättandet av planer för städerna. *Kristina Berglund* belyser i sin artikel de olika lagstiftningar som införts under främst 1900-talet. En period då vår byggda miljö förändrades på ett omvälvande sätt. Berglund beskriver också planeringens praktik på olika nivåer och hur planer tagits fram och använts.

Digitala former för gamla och nya kartor

Gamla kartor blir alltmer tillgängliga digitalt vilket förenklar tillgängligheten. Nya kartor skapas däremot digitalt från början. Det gör att databaserna både kan användas och produceras av flera användare och kombineras på skilda sätt. Det digitala formatet betyder alltså att inget är helt låst. En översiktsplan i en kommun kan exempelvis ändras mycket enklare idag än för tjugo år sedan. En tryckt karta som gjordes av en kartograf tog lång tid att revidera. Idag kan man flytta några polygoner i den digitala kartan och ta hänsyn till nya förhållanden. Detta får konsekvenser för hur man använder kartan inom planering. När sparas den och hur ofta sparas den? 1948 års berömda generalplan över Skövde kommer att finnas kvar för framtida forskare, men hur såg det ut i Malmö 2002 till skillnad från 2006 och hur kan forskarna ta del av detta? Hur kommer forskningen i framtiden att kunna använda de kartor och den lägesbundna information som nu skapas? Detta är problemställningar som *Göran Samuelsson* tar upp i sin artikel. Papper har haft sina arkivproblem men de nya digitala formaten kommer kanske att vara än mer problematiska att hantera i framtiden.

Kartor ett rikt källmaterial för att studera bebyggelsen

Förutsättningarna för att studera bebyggelsehistorien med hjälp av kartor är goda. De svenska städerna är välkarterade sedan 1600-talet och

många förändringar av bebyggelse och i städernas struktur kan följas. Historiska kartor visar inte alltid så mycket av detaljerna av enskilda hus även om man oftast kan se deras utbredning. Ibland redovisas de dock inte alls, eller i form av symboler. De avbildningar som finns är dock värdefulla. Exempelvis så är inte sällan den första bilden av en kyrka från en 1600-tals karta. För landsbygden har äldre storskaliga kartor kommit till användning inom vissa forskningsinriktningar, men även inom andra ämnesområden och de småskaliga kartorna har en potential som inte full ut kommit till användning.¹⁵

Metoderna som utvecklats för att hantera digitala data inom GIS har blivit tillgängliga på ett helt annat sätt än för bara ett tiotal år sedan. Detta öppnar upp nya fält och möjligheter. Behovet av en källkritisk hållning till materialet är också viktig, kanske ännu viktigare än förut. Det är väsentligt att lyfta fram källkritiken eftersom det finns en risk att man tar de digitala baserna för givet, trots att de är bearbetningar och tolkningar av den ursprungliga kartan. Källkritik är således viktig att vidmakthålla vid användandet av alla typer av kartor.

Det är vidare viktigt att inte bara göra kartanalyser för att data finns tillgängligt eller att nya

metoder blir möjliga utan också ställa kloka frågor till materialet. Många frågor återstår att ställa och kartan som källa för att studera den svenska bebyggelsehistorien är långt från uttömd. Innevarande år, 2008, är kartans år; ett år då kartan och dess historia kommer att stå i fokus i olika arrangemang och i publikationer, men låt oss fortsätta använda kartor av skilda slag även i framtiden.

Ulf Jansson, f. 1966, F.D. i Kulturgeografi 1998, är verksam som lektor vid Kulturgeografiska institutionen vid Stockholms universitet. Forskar och undervisar i historisk geografi, kartografi och GIS.
ulf.jansson@humangeo.su.se

Bo Lundström, f. 1962, F.D. i Konstvetenskap vid Uppsala universitet 1999. 1:e arkivarie och chef för funktionen kartor, ritningar och fotografier i Krigsarkivet.
bo.lundstrom@krigsarkivet.ra.se

Noter

1. SAOB. Man kan i det här sammanhanget nämna att det engelska ordet för karta, *map*, också har med materialet att göra. Det är en förkortning av latinets *mappa mundi* där *mappa* betyder ungefär tygstycke och *mundi* världen.
2. En gammal men i vissa stycken fortfarande god översikt om lantmäteriets tidiga historia är *Svenska lantmäteriet 1628–1928*, 1928.
3. Om äldre ekonomiska kartor se Jansson 1993 och tryckta militära småskaliga kartor se Ottoson & Sandberg 2001. För en översikt av äldre sjökort se exempelvis Asker 2005.
4. Gäfvert 2005.
5. Tollin 2007.
6. Fredholm 1978.
7. Monmonier 1996.
8. Ahlberg 2005.
9. Crane 2003 och Taylor 2004. Se även Monmonier 2004 för en kritisk belysning av Mercators projektion.
10. Pinder 2007.
11. Se exempelvis *Glänta* 3–4.02.
12. Hedin 2007.
13. Casey 2002; Harley & Laxton 2001; Ingold 2000, 2007 samt Wood & Fels 1992.
14. Olsson 2007.
15. Enequist 1975.

Käll- och litteraturförteckning

Tryckta källor

- Ahlberg, Nils, 2005, *Stadsgrundningar och planförändringar: svensk stadsplanering 1521–1721*, (Acta Universitatis agriculturae Sueciae).
- Asker, Björn (red.), 2005, *Stormakten som sjömakt: marina bilder från karolinsk tid*, (Karolinska förbundets årsbok 2004).
- Casey, Edward S., 2002, *Representing place: landscape painting and maps*.
- Crane, Nicholas, 2003, *Mercator: the man who mapped the planet*.
- Enequist, Gerd, 1975, *Mälardalens lantbebyggelse enligt det äldre ekonomiska kartverket*, (Monografier utgivna av K. humanistiska vetenskaps-samfundet i Uppsala).
- Fredholm, Anders (red.), 1978, *Lantmäteriet och kartväsendet i samhällsbyggandet 1928–1978*.
- Glänta* 3–4.02.
- Gäfvert, Björn, 2005, "Krigsarkivets kartsamlingar", *Krigsarkivet 200 år*, (red.) Kerstin Abukhanfusa & Ulf Söderberg (s. 170–200).
- Harley, J. B., & Laxton, Paul, 2001, *The new nature of maps: essays in the history of cartography*.
- Hedin, Anders, 2007, *Sveriges sjökortor: 1539–1836, Sea charts of Sweden*.
- Ingold, Tim, 2000, *The perception of the environment, Essays on livelihood, dwelling and skill*.
- Ingold, Tim 2007, *Lines: a brief history*.
- Jansson, Ulf, 1993, *Ekonomiska kartor 1800–1934, En studie av småskaliga kartor med information om markanvändning*.
- Monmonier, Mark S., 1996, *How to lie with maps*. 2nd ed.
- Monmonier, Mark S., 2004, *Rhumb lines and map wars: a social history of the Mercator projection*.
- Olsson, Gunnar, 2007, *Abysmal: a critique of cartographic reason*.
- Ottoson, Lars & Sandberg, Allan, 2001, *Generalstabskartan 1805–1979*.
- Pinder, David, 2007, "Cartographies unbound", *Cultural Geographies* 14 (3), (s. 453–462).
- SAOB, *Ordbok över svenska språket*, utgiven av Svenska akademien
- Svenska lantmäteriet 1628–1928, 1928*, Utgiven av Sällskapet för utgivandet av Lantmäteriets historia.
- Taylor, Andrew, 2004, *The world of Gerard Mercator*.
- Tollin, Clas, 2007. "När Sverige sattes på kartan", *Kartlagt land: kartan som källa till de areella näringarnas geografi och historia*, (red.) Ulf Jansson. (s. 51–70).
- Wood, Denis, & Fels, John, 1992, *The power of maps, Mappings*.